

Akademik Tofiq Hacıyevin yaradıcılığında Orxon dastanlarının şeir sənətkarlığının tədqiqi

Osman Əhmədzadə
ADPU-nun doktorantı

Xülasə

Orxon-Yenisey abidələri ortaq və zəngin kökə malik türk xalqlarının ən qiymətli mədəni irsidir və abidələrin tarixi, dili uzun illərdir ki, rus, Avropa, Azərbaycan türkoloqları tərəfindən araşdırılmaqdadır. Türkoloji aspektdə qələmə alınmış belə qiymətli araşdırmalardan biri də akademik Tofiq Hacıyevin "Orxon dastanlarının şeir sənətkarlığı" adlı fundamental əsəridir. Alimin Orxon-Yenisey daş kitabələrinin dilində şeir sənətkarlığındakı qəlib ifadələri, paralelizmləri, poetik-emosional nitq vahidlərini, qafiyə quruculuğunu, alliterasiya və assonansı və s. digər poetiklik yaradan dil elementlərini təhlilə cəlb etməsini təqdirəlayiq hesab edirik. Məqalədə bu görkəmli türkoloqun əməyi, zəhməti yüksək dəyərləndirilir və akademik Orxon dastanlarının şeir sənətkarlığının tədqiqi ilə qaldırıldığı və şərh etdiyi problemlərə toxunulur.

Açar sözlər: *daş kitabə, Orxonşünas, şeir, sənətkarlıq, dastan*

Study of the poetic mastery of Orkhon epics in the works of academician Tofiq Hajiyev

Osman Ahmedzade
Doctoral student of ASPU

Summary

The Orkhon-Yenisei monuments are the most valuable cultural heritage of the Turkic peoples with common and rich roots, and the history and language of the monuments have been studied by Turkologists for many years. One of such valuable studies in the Turkic aspect is the fundamental work of Academician Tofiq Hajiyev "The Poetic Art of the Orkhon Epic". In the language of the scientist's inscriptions - poetic expressions, parallels, poetic and emotional units of speech, the construction of rhymes, alliteration and assonance, etc. In the art of poetry. We appreciate his participation in the analysis of other elements of poetic language. The article praises the work of this outstanding Turkologist, touches upon the problems raised and noted by the academician in the study of the Orkhon epic.

Key words: stone inscription, Orkhon scientist, poetry, skill, saga.

Исследование поэтического мастерства орхонских былин в творчестве академика Тофика Гаджиева

**Осман Ахмедзаде
Докторант АГПУ**

Резюме

Орхоно-енисейские памятники являются ценнейшим культурным наследием тюркских народов с общими и богатыми корнями, а история и язык памятников изучаются тюркологами на протяжении многих лет. Одним из таких ценных исследований в тюркологическом аспекте является фундаментальный труд академика Тофика Гаджиева «Поэтическое искусство орхонского эпоса». На языке надписей ученого - поэтические выражения, параллели, поэтико-эмоциональные единицы речи, построение рифм, аллитерация и ассонанс и т. Д. В искусстве поэзии. Мы ценим его участие в анализе других элементов поэтического языка. В статье хвалятся работы этого выдающегося тюрколога, затрагиваются проблемы, поднятые и отмеченные академиком при изучении орхонского эпоса.

Ключевые слова: каменная надпись, орхонский ученый, поэзия, мастерство, сага.

Anotassiya. Məqalədə akademik Tofiq Hacıyevin yaradıcılığında mühüm yer tutan “Orxon dastanlarının şeir sənətkarlığı” monoqrafiyası təhlil süzğəcindən keçirilir.

Aktuallıq. Akademik Tofiq Hacıyev türkologiyada böyük iz qoymuş alimlərimizdəndir. Orxon-Yenisey abidələrində şeir sənətkarlığı probleminin ilk monoqrafik tədqiqat olması da dediyimizə əyani sübutdur. Tədqiqatçının “Orxon dastanlarının şeir sənətkarlığı” əsəri nəinki türkologiya, eyni zamanda tarixşünaslıq, dilçilik, mətnşünaslıq və s. elmləri üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Alimin əsərdə şərhini verməyə çalışdığı məsələlərə münasibət bildirmək və onların digər türkoloqlar tərəfindən necə araşdırmaya cəlb edilməsi problemini öyrənmək mövzunu kifayət qədər aktual edir.

Metod. Məqalədə ənənəvi-təsvir metodu tətbiq edilmişdir.

Giriş. Görkəmli türkoloq Tofiq Hacıyevin elmi yaradıcılığında Orxon dastanlarının şeir sənətkarlığı probleminin tədqiqinə də dərinlən nəzər salınmış və yetərinə türkologiyada araşdırmalardan kənar qalmış məsələlər təhlilə cəlb edilmişdir. Alim “Orxon dastanlarının şeir sənətkarlığı” elmi əsərinin başlanğıcında göstərir ki, kitabələrin dilində xeyli ifadə qəlibləri var ki, bunlar məqam-məqam təkrarlanır. Bu ifadə - qəliblər bir kitabənin müxtəlif yerlərində

təkrarlanmaqla yanaşı, o biri kitabələrdə də eyni qəliblə gəlir və bunlarda da təkrar-təkrar işlənir. O deməkdir ki, bu ifadə - qəliblərdə, sadəcə, neytral semantika yerləşmir, onlar məhz emosiya daşıyıcılarıdır. Emosiyanın bu şəkildə nəql olunması – daşınması bədii mətnin xüsusiyyətidir (1, 57).

Kitabələrin dilində çoxlu sayda qəlib-ifadələrin adi paralelizmdən ibarət təkrar olmadığını, bunların bir sıra hallarda düstur məzmunu daşdığını göstərən alim elmi fikirlərini kitabələrdən gətirdiyi zəngin bədii örnəklər əsasında inkişaf etdirərək yazır ki, eynən fizikada, riyaziyyatda düsturlar müxtəlif məsələlərin, misalların həlli üçün ümumiləşmiş qanunlar verdiyi və yeri gəldikcə tətbiq edildiyi, məsələlərin, misalların həllinə imkan yaratdığı kimi, bu qəliblər də müəyyən şəraitlərdə “tətbiq olunur”, şəariti qavramağa kömək edir, mənzərənin – hadisənin tipikliyini göstərir, vəziyyətə atalar sözü kimi işıq salır (1, 57).

Məlumdur ki, qəlib-ifadələrdən ibarət paralelizmlər kitabələrin dilində çoxluq təşkil edir və bu təkrar – qəlib söz və ifadələrin bəziləri daş kitabənin üstündə pozulmasına baxmayaraq orxonşünaslar bu qəliblərin əsasında mətnin yarımçıq qırılmış misralarını bərpa edə bilirlər. Orxonşünaslardan Tomsenin, S.Malovun, H.Namikin və başqalarının belə bərpa əməliyyatlarına istinad edən alim qeyd edir ki, kitabədəki ifadə-qəlibin işlənməsində müəyyən mənzərələr müşahidə olunur: atalar sözündə olduğu kimi, bir halda ifadə qəlib bütün misraları ilə müdriklik proqramını icra edir, başqa halda həmin iş bir-iki misra ilə görülür. Maraqlıdır ki, belə ifadə-qəliblər məzmunca uca milli qayələr daşıyır – bu da əbədi daş abidələrinin tikilmələrinin baş məqsədidir. (1, 61).

Akademik T.Hacıyev yeri gəldikcə Orxon daş kitabələrindəki mətnlərin semantikasına da baş vurur və onları müasir atalar sözləri və məsələləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil süzɡəcindən keçirir və qəlib-ifadələrin hansı məqsədlərlə daş kitabələrə əbədi həkk edildiyinin səbəblərini izah edir. Məsələn, alim kitabədəki:

*Başlığıq yüküntürmüş, Başlıları baş əydirmiş,
Tizliq səkürmüş. Dizliləri diz çökdürmüş –*

misralarını xalis qəlib-ifadə kimi səciyyələndirir və doğru olaraq göstərir ki, həmin qəlib-ifadə hərbi qarşılaşma səhnəsi ilə bağlı yaranmışdır. Hərbi yürüşün nəticəsini bildirir – qeyd-şərtsiz təslim aktını ifadə edir. Hərbi yürüşün uğurlu nəticəsini bundan yığcam, bundan dəqiq və bundan sərt ifadə etmək mümkün deyil. Bu yürüşün uğuru sərkərdənin – kağanın istedadıdır, belə sərrast, mükəmməl ifadə tərzii isə dilin kamilliyi, dilin istedadıdır. (1, 62). Əlbəttə, Tofiq Hacıyev bunu elə-belə, gəlişi gözəl söz kimi yox, real fakt kimi söyləyir və s. Malovun, İ.Steblevanın oxşar şəkildə dediklərini diqqətə çatdırır. Adi riyazi hesablamalar nəticəsində belə aydın olur ki, türkcədəki 4 sözün müqabilində min iki yüz il sonrakı imperiya dili olan rus dilində 12 söz – üç dəfə çox söz işlənməmişdir. Bu dil mükəmməlliyi dövlətçiliyin səviyyəsi ilə bağlıdır (1,62; 2, 36; 3, 111).

Kəmiyyət etibarını ilə çoxlu sayda qəlib təkrar söz-ifadələri özünəməxsus tərzi ilə və həm də orijinal bir şəkildə sintez edən türkoloq, orxonşünas-alim belə qənatə gəlir ki, dövlətdə aydın dövlətçilik anlayışları olmuşdur. Dövlət dilini cilalayıb çevikləşdirmişlər, sözcülükdən azad etmişlər. Və qrammatika buna imkan vermişdir. Dil dövlətçiliyin səviyyəsinə qaldırılmışdır. Bu, Göy Türk imperiyasının dövlət dilinin səviyyəsidir, imperiyanın səviyyəsindən xəbər verir. İmperiya dilinin imperiya dövlətinin məzmununa uyğunluğudur (1, 62).

Göy Türk imperiyasında geniş kütlə sözün əsl mənasında yüksək ictimai süura malikdirlər və onlar cəmiyyətdə öhdələrinə düşən işlərini görür, sərkərdə-xaqan sərkərdə kimi, bəy bəy kimi, zəhmətkeş kütlə əməksevər toplum kimi. Aşağıdakı örnəkdə xalq öz bəyini, öz ali təbəqəsini necə görmək istəyini belə ifadə edib:

<i>Tört bulundakı</i>	<i>Dört tərəfdəki</i>
<i>Budumiğ</i>	<i>Xalqları</i>
<i>Kop baz kultın</i>	<i>Tamam təslim etdim.</i>
<i>Yağsız kultım.</i>	<i>Dörd tərəfi yağsız etdim.</i>
<i>Kop mana körti.</i>	<i>Tamam mənə tabe oldular.</i>
<i>İşiq, küçiq birür.</i>	<i>İşini, gücünü verərək.</i>
<i>Bunca törüq qazanıp. Belə nizam-qanun qazanıb.</i>	
<i>İnim Kül tiqin</i>	<i>Kiçik qardaşım Kül tiqin</i>
<i>Özüñçe kerçək boltı. Öz vaxtı çatanda öldü (4, 44).</i>	

Daş kitabəyə həkk edilmiş bu ifadə-qəliblər bir-birini zəncirvari şəkildə tamamlayır, bir-birinə işiq salır, əmək, zəhmət, iş, güc elementlərini xüsusi nəzərə çarpdırır və bu xüsusda T.Hacıyev vurğulayır ki, əfsanəvi sərkərdə, yorulmaz döyüşçü Kül tiqin işini, gücünü – bütün enerjisini dövlətində qanun, xalqında nizam yaranmasına sərf edərək ömrünü başa vurur. Bu keyfiyyəti, enerjisini xalqına, dövlətinə sərf etmək sərkərdənin, rəhbərin qanun borcudur, vətəndaşlıq vəzifəsidir. Bu “iş güc” dövlətçilik tədbirlərində xüsusi vacib elementdir ki, onsuz uğur yoxdur. Bu, əməkdir, bu, zəhmətdir – zəjmətsiz heç nə mümkün deyil. Ona görə bu element xüsusi nəzərə çatdırılır. Bütün xidmətlərin sırasında Müdrik Tonyukuk da bu borcunu tarixin daş yaddaşına həkk etməklə öz ömrünü şərəflə yaşamış olmasını gələcək nəsillərə xəbər vermiş olur (1, 67).

Tədqiqatçı “*Kül tiqin*” dastanında, “*Tonyukuk*” salnaməsində qəlib tipində olan təkrarların poetik-emosionla çalarlarına, epik-təhkiyə mahiyyətinə də dərinlən nəzər salmış və “eşit, dinlə”, xitabının yaratdığı semantikanı aydınlaşdırmışdır ki, bu da orxonşünaslıqda, həmçinin türkoloji arenada qəbul olunan təhlil üsulu kimi olduqca əhəmiyyətlidir.

Alim salnamələrdə dönə-dönə işlənən coğrafi cəhət anlayışları bildirən *ilqeri (şərq), kuruğarı (qərb), birqeri (cənub), yırğarı (şimal)* sözlərini sadəcə coğrafi terminlər – quru sözlər kimi səciyyələndirmir, eyni zamanda onlardan birinin tək işlənməsini coğrafi termin kimi, bir sistem, yxud yarım sistem halında işlənməsini poetizm məzmunu kəsb edən, emosionallıq daşıyıcıları olan nitq vahidləri kimi şərh edir və təhlillərini kitabələrdən gətirdiyi nümunələr əsasında doğru-düzgün izah edir.

Akademik T.Hacıyev “Orxon dastanlarının şeir sənətkarlığı” əsərində yeri gəldikcə salnamələrdə əksini tapan şeir mətnlərini “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Şan qızı dastanı”, “Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərlərinin poetik sistemi ilə tutuşdurur və belə nəticəyə gəlir ki, qədim türk şeirində ilkin misraların 1...4 (işləklərinin 3 və 4) hecalı olması onunla bağlıdır ki, qədim türk sözləri birhecalı olmuşdur. Təbii ki, misranı üç, dördədən artıq sözlə yükləyəndə yaddaşın gücü çatmışdır. Heca az olduqca misranın yadda saxlamaq şansı artır. Misraların ikinci təşkili ikihecalı sözlərin törəməsi ilə meydana çıxır. Bu vaxt 5, 6, 7, 8 hecalı misralar epik ifadə vasitəsi olur. Orxon şeirində 6 hecalı misra (3+3; 2+2+2) işləkdir. Orxon şeiri göstərir ki, vaxtilə 3+3 (hətta 3+3+3) misrası populyar olmuşdur. İndi həmin qəlib on bir hecalı şeirin 6+5 ölçüsündə öz qədim işlənmə tezliyini saxlayır. Artıq bu dövr üçhecalı sözlərin törəməsi ilə bağlıdır. Bundan sonra on bir (6+5; 4+4+3), on iki (4+4+4), on dörd (7+7), on beş (8+7), on altı (8+8) hecalı misralar ilə başlayır. Qədim türk şeirinin başqa mühüm əlaməti misraların bərabər hecalı olmamasıdır. Bu da Orxon şeirində aydın görünür (1,76; 5,62; 6, 37-38).

Orxon şeirində poetexnikanın tam mənada bugünkü sərbəst şeirin misra düzümü tipində olduğunu, misralarda heca bərabərliyinin gözlənilmədiyini, burada intonasıyanın həlledici faktor rolunu oynadığını tədqiqatçısı dastanlardan gətirdiyi poetik örnəklər əsasında dəqiq elmi arqumentlərlə izah etmiş,yeri gəldikcə şeirlərdəki sözü və ya söz birləşməsini nəzərə çatdırmaq, məntiqi vurğu ilə ayırmaq üçün onu misra mövqeyinə çıxaranları, misralaşdıranları və misra ölçüsünü dəqiq təyin edə bilməyən orxonşünasları tənqid etmişdir.

T.Hacıyev Orxon dastanlarının şeir sənətkarlığı ilə bağlı elə aktual məsələlərə toxunur ki, demək olar ki, belə vacib məsələlər indiyə kimi türkoloqların diqqətini cəlb etməmişdir və bu baxımdan alimin fonetik kateqoriyalardan biri olan alliterasiya ilə bağlı mülahizə və analitik təhlilləri tam şəkildə özünü doğruldur.Qədim türk şeirində 3.4 hecalı misraların tipikliyi, misralarda şaquli alliterasiyanın intensivliyini və bu alliterasiyanın üfüqiyyə nisbətən daha çox işləkliyi qədim nağıllarımızdan, dastanlarımızdan, atalar sözləri və məsəllərimizdən, bir sözlə folklor örnəklərimizdən gətirdiyi poetik nümunələr əsasında şərh edən alim onları Orxon mətnlərinin alliterasion ritmi ilə müqayisə edir və daş kitabələrdəki parçaları misralaşdırır və öz

tərəfindən onları üfqi vəziyyətə salır və belə qənaətə gəlir ki, əski türk şeirinin mahiyyətinə, poetixnikasına bələd olmadan Orxon və Qorqud şeirlərini qavramaq olmur. Ucdantutma şeir olan “Dədə Qorqud kitabı”nda ancaq “soylama” deyilən kəsikləri şeir saymışlar ki, bu halda da şeiri şeir qəlibindən çıxarmış, necə gəldi, misralaşdırmışlar. Orxon şeirinə münasibət “Kitab” da, heç olmasa, “soylama” ları şeir sayırlar, Orxon mətnini yalnız nəşr kimi qəbul edirlər, onda heç epik bədiilik də görmək istəmirlər. Orxon kitabələrinə münasibətdə nəinki onda şeir görün, hətta onu bütövlükdə şeir sayan İ.Steblevadır ki, o da misralaşdırmada qrammatik semantikanı əsas tutaraq, bənd period yolunu seçir. Və bununla da bir sıra hallarda Orxon mətnini nəsrə çəkmiş olur. Orxon kitabələri başdan-başa şeirdir, heç bir reçitativ olmayan musiqi mətnidir. Orxon kitabələri dastan olmaq etibarilə Dədə Qorqud, Manas şeirləri kimi, mütləq musiqi ilə müşayiət olunub. Beləliklə, Orxon mətnlərinin hətta epik məqamlarda nəşr intonasiyasından çıxmasında musiqinin, heca, qafiyə, alliterasiya və başqa ritmik amillərlə bərabər, öz təşkilatçılıq işi olub.

Bu gün də onun münasib musiqisi bərpa olunsaydı və ya ona münasib musiqi tapılsa, həmin avaz melodiyaya epik mətndəki nəsraltı şeiri mürğüdən ayıldar. (1,100-101).

T.Hacıyev gərgin əmək və zəhmət sərf edərək Orxon və Yenisey kitabələrinin müxtəlif sətirlərini ritmik qəlibə salır, əski türk şeirinin azhecalılıq əlamətlərini, hecaların qeyri-bərabərliyini, özünəməxsus qafiyə sistemini və bu sistemdə alliterasiya və assonansın rolunu zəngin misallar əsasında əyaniləşdirir.

Alim Orxon kitabələrinin dilini hərtərəfli bir şəkildə təhlilə cəlb edir, onun dolğun və mükəmməl məzmunu ilə seçildiyini, emosional təsiri ilə diqqəti çəkdiyini, salnamə dilinin almaz kəskinliyi, qaya sərtliyi ilə səciyyələndiyini əsaslı faktlarla sübuta yetirir və doğru olaraq göstərir ki, bu dili mükəmməlliyinə görə ancaq “Dədə Qorqud kitabı”nın dili ilə müqayisə etmək olar, çünki hər ikisi alplığı, bilgəliyi ilə tarixə zəlzələ salmış qədim türkün dilinin bütün türkçəliyini öz canına çəkmişdir (1,103).

Daş kitabələrin poetikasını özünəməxsus və orijinal bir tərzdə araşdırmaya cəlb edən tədqiqatçı bu kitabələrlə “Dədə Qorqud kitabı”nın yazıya alınma dövründə yaxınlıq olduğunu və bu qrammatik formaların uyğunluğunun zamanla da özünü doğrultduğunu xüsusi olaraq qeyd edir və bu xüsusda onu da göstərir ki, Orxon kitabələri ilə “Dədə Qorqud kitabı”nın daha maraqlı dil səsləşmələri var ki, bunlar adi qrammatik təkamülün uyğun mərhələsi deyil, uyğun psixoloji damğaların epik mətnlərdə təzahürüdür. (1,107).

Nəticə. Türkologiyada Orxon dastanlarının şeir sənətkarlığı problemi ilk dəfə olaraq akademik F.Hacıyev tərəfindən qaldırılmış, müxtəlif fonetik və qrammatik vasitələrin şeir potikasındakı rolu hərtərəfli bir şəkildə araşdırılmış.

dır. Alimin “Orxon dastanlarının şeir sənətkarlığı “ monoqrafiyasında qoyulan məsələlərin ətraflı tədqiqi bizə əsas verir deyək ki, araşdırmaçının bu əsəri türk dillərinin təşəkkül tapdığı ilkin dövrləri müəyyənləşdirməkdə olduqca mühüm və dəyərli bir elmi mənbədir.

Ədəbiyyat

1. Наси́ев Т. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı, “Elm”, 2017, 490 s.
2. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. М-Л, 1951, 450 с.
3. Стеблева И. Поезия тюрков VII-VIII веков. М-Л. 1965, 148 с.
4. Orkun H. N. Eski Türk yazıtları. Ankara. 1994, 962 s.
5. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II, Bakı, “Elm”, 2003, s.60-68.
6. Наси́ев Т. М. Bastu. “Şan qızı dastanı” : poetikası. “Dədə Qorqud” jurnalı, Bakı, 2002, № 3, s.35-46.